

PROFESSOR KAMIL VƏLİYEV'İN “LİNGVİSTİK POETİKA” ƏSƏRİ HAQQINDA

PROF. DR. VAQIF ASLANOV

Ötən ilin sonlarında Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru dostum Kamil Vəliyevin Rus dilində hazırlanmış monoqrafiyası çap olundu. Əsər müəllifin 15 yıllık gərgin əməyinin və yorulmadan apardığı elmi axtarışların məhsuludur. Ancaq bunu demək kifayətdir ki, monoqrafiyanın mövzusu ilə bağlı olaraq, ilk araşdırmalara başladığı 1976 -cı ildən müəllif dünyanın bir çox ölkələrində 40-a yaxın əsər nəşr etmişdir ki, bu əsərlərdə Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğu və inkişaf qanuna uyğunluqları şifahi xalq yaradıcılığı materialları əsasında dilçilik elmi mövqeyindən araşdırılır. Lingvistik poetikanın XX. yüzilliyin birinci rübündə R. O. Yakobsonun, Y. N. Tıyanovun, B. M. Eyxenbaumun, B. V. Tomaşevskinin, Q. O. Vinokurun, V. B. Şklovskinin və başqalarının təmsil etdikləri “formal məktəb” adlanan məktəbin nümayəndələrinin təşəbbüsü nəticəsində yarandığı fikri mövcud olsa da, bu poetikanın dərin tarixi kökləri var. Lingvistik poetikanın problemlərinin araşdırılması tədqiqatçıdan ancaq dilçilik əlminin nəzəri problemlərini ə'la bilməyi deyil, eyni zamanda ədəbiyyatşünaslığı, folklorşünaslığı, mifologiyayı və xalqın mədəniyyət tarixini yaxşı bilməyi tələb edir.

A. N. Veselovski, B. V. Tomaşevski, V. M. Jirmunski və başqaları kimi böyük alimlərin ən yaxşı ən'ənələrini davam etdirərək, Kamil Vəliyev bu ciddi tədqiqat eserini qədim oğuzların həyat və məişət ensiklopediyası olan “Kitabı - Dədəm Qorqud” dastanlarının poetik sintaksisini öyrənməyə həsr etmək gərəyinə gəlmişdir. Kamil Vəliyev ona görə belə etmişdir ki, Azərbaycan dilinin poetik sistemi və onun öz əksini poetik mətnlərdə tapan inkişaf qanuna uyğunluqları indiye gədər ayrıca monoqrafik tədqiqat mövzusu olmamışdır. Digər tərəfdən, Kamil Vəliyev'in özü hesab etdiyi kimi, bədii informasiyanın verilməsində və dünyanın bədii madelinin yaradılmasında sintaksis həlledici rol oynanır. Bundan əlavə, bədii informatikanın təbiəti sintaktik konstruksiyanın

mürəkkəb quruluşunu və transformasiyasını müəyyənləşdirdiyi kimi, poetik sintaksis də fonetik, morfoloji və leksik ünsürlərin quruluşunu şərtləndirir.

Əgər dünya epik fondunun yarından çoxunun türk xalqlarının dastanlarının payına düşməsi haqqında fikirlə razılaşsaq, onda xalqın epik əsərlərinin dilçilik baxımından araşdırılmasının nə dərəcədə vacib olduğunu təsəvvürə gətirmək olar. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, türk xalqlarının dastanları təkcə başqa xalqların dastanlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməklə kifayətlənmir, bu dastanlar eyni zamanda şifahi xalq yaradıcılığının başqa nümunələrindən də fərqlənir.

“Kitabı-Dədəm Qorqud” dastanında hadisələrin bə’zən nəsrə, bə’zən də nəzmlə verildiyi fikrini heç kəs inkar etmir; dastandakı bu faktı Kamil Vəliyev “dil polifoniyası” adlandırır. Bütün başqa dastanlara da xas olan bu linqvistik hadisə poetik quruluşun çoxmə’nalılığını müəyyənləşdirir. Müəllif geyd edir ki, nəzmlə nəsrin bir-birini əvəz etməsi yüksək informativ səciyyə daşıyır.

Rus dilinə yaxşı bələd olan oxucu epik dilin nəzm və nəsr qollarının tarixi təşəkkülünün ardıcılığı problemlərinin və nəsr ilə nəzmin sərhədlərinin nə dərəcədə uğurla açıqlandığını öz gözləri ilə görə bilər. “Kitabı-Dədəm Qorqud” dastanındakı poetik nümunələri Mahmud Kaşğarının “Kitabu-Divani-Luğat-it-Türk” şe’r parçaları ilə müqayisə edən Kamil Vəliyev belə nəticəyə gəlir ki, “Kitabı-Dədəm Qorqud”dakı poetik nümunələr “nəsrin poeziyası” deyil, daha gədim poetik düşüncə tərzini özündə qoruyub saxlamış dilin poeziyasıdır. Müəllifin bu fikri dilçiliyimizin böyük kəşfidir, çünki Azərbaycan dilinin fonomorfoloji və leksik-semantik quruluşu o qədər təkmil və nizamlıdır ki, o qədər harmonik və ahəngdardır ki, görünür, poetiklik onun təbiətinə o, müstəqil bir dil kimi təşəkkül tapmağa başladığı dövrdən xas olmuşdur.

Bu məsələ ilə bağlı olaraq burada bir haşiyə çıxmaq, mənəcə, lap yərinə düşərdi.

XIX yüzilliyin ən görkəmli dilçilərindən biri Türk dillərinin fonomorfoloji və leksik-semantik quruluşundakı məntiqilik və harmoniklik qarşısında həyran qalaraq demişdir: “Dili praktik cəhətdən öyrənmək niyyətində olmayan hər bir adama bəla türk dillərinin qrammatikasını oxumaq əsil zövq verir. Cürbəcür

grammatik formaların yaradılmasındakı sadəlik, hallanma və təsrif sistemini tam ehtiva edən məntiqilik, bütün quruluşa xas olan şəffaflıq və aydınlıq insan zəkasının öz əksini dildə tapan heyvətəmiz gücünü dərk etməyə qadir olan hər bir kəsi valeh etməyə bilməz... Dildə realize olunan insan əqlinin bəhrəsi belədir. Lakin dillərin əksərində bu ilkin proseslərdən gözlə görünəbiləcək heç bir əlamət qalmamışdır. Onlar (Türk dillərinin quruluşundakı məntiqilik və ahəngdarlıq A. V.) nəhəng bir qaya parçası kimi önümüzə durur və onların yaranmasında istifadə olunan üzvi həyatın qalıqlarını ancaq dilçi alimin mikroskopu kəşf edə bilər.”

Mənə bir şey aydındır ki, Maks F. Müllərin nəzərdə tutduğu iste’dadlı dilçi alimlərdən biri də dostumuz Kamil Vəliyevdir. O, tam haqlı olaraq belə hesab edir ki, Dədəm Qorqud obrazı Azərbaycan xalqının, daha dəqiq desək, gədim oğuzların kam-ozan-aşiq obrazını təmsil edir və buna əsasən belə bir təkzibedilməz nəticəyə gəlir ki, dastan şe’rinin yaranma tarixini ancaq Dədəm Qorqud obrazının meydana gəlməsini öyrənmək yolu ilə aydınlaşdırmaq olar.

Linqvistik poetikanın, xüsusən poetik sintaksisin bu və ya digər problemi ilə bağlı olaraq müəllifin bütün nəzəri müddəaları “Kitabı - Dədəm Qorqud” dastanından gətirdiyi müvafiq nümunələrlə təsbit edilir. Monoqrafiyada “Koroğlu” dastanı və başqa Türk xalqlarının dastanları da tədqiqatə cəlb olunur. Bu dastanlar üzərində aparılan araşdırmalar ardıcıl xarakter daşdığından, əlbəttə, monoqrafiyanın üz qabığında verilmiş adın altında mö’tərizə arasında “Türk xalqları epik əsərlərinin müqayisəli təhlili təcrübəsi” de yazmaq olardı.

Monoqrafiyanın ayrı-ayrı fəsillərində sadə və mürəkkəb cümlələrin sintaksisi öyrənilir. Belə hallarda, bir qayda olaraq, onların epik mətnlərdəki konstituentləri də nəzərə alınmaqla, cümlələrin müxtəlif tiplərinin üslubi-poetik xüsusiyyətləri aşkar edilir. Bu cür sintaktik əhatəli problemin uğurlı həllində müəllif ritm, intonasiya, sözlərin sırası, aktual üzvlənmə, parselyasiya, ellipsis və bu kimi başqa dil hadisələrinin şərtləndirdiyi zəngin üslubi-poetik imkanları və yəni mə’na çalarlarını müəyyənləşdirir.

Oxucu bu monoqrafiyada həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrin, paralelizmlərin, müvafiq sintaktik quruluş və konstruksiyaların təkrarının, zəncirvari

sintaktik əlaqələrin tiplərinin, mətnin təşkilində onların əhəmiyyətinin, eyni zamanda atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin epik mətnlərdə yerini müəyyənləşdirməkdə əsər müəllifinin bacarıqlı və istə'dadlı bir dilçi alim kimi zərgər dəqiqliyi ilə apardığı təhlilin şahidi olur. Müəllif bu və ya digər elmi-nəzəri müddəanın obyektivliyini təsdiq və təsbit etmək üçün müqtəlif mənbələrdən müvafiq nümunələr verir. Bu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, Kamil Vəliyevin müxtəlif Türk xalqlarının dastanlarından gətirdiyi nümunələr həmin xalqların dillərində verilmiş və onların Rusçaya müvafiq dəqiq tərcüməsini verən müəllif eyni zamanda mahir tərcüməçi istə'dadı nümayiş etdirmişdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün sərhəddinin dilçilik elminde bu günə kimi müəyyən edilmədiyinə görə, müəllif araşdırmada dil statistikasını metodu ilə də məşğul olmağa məcbur olmuşdur. Bununla bağlı olaraq, müəllif eyni boyda O. Ş. Gökyay'ın nəşrində 99, akad. H. Araslı'nın nəşrində 72 və Mühərrəm Ergin'in nəşrində 34 mürəkkəb bütöv tapır.

Əsərin dördüncü fəslində binarlıq prinsipindən çıxış edən Kamil Vəliyev paralelizmlərin növlərinin klassifikasiyasını verir, xiazm haqqında danışır, qədim Türk poetik təfəkkürünün əsas və aparıcı amili olan təkrir və alliterasiyanı tədqiq edir.

Sintaktik paralelizmi öyrənmək və öyrətməklə yanaşı, Kamil Vəliyev, "Kitabı-Dədəm Qorqud"da ritmik - melodik quruluşu da, intonasiyanı da, alliterasiyanı da, assonansı da, anaforanı da, qafiyəni də araşdırmışdır. Bu araşdırmalar nəticəsində müəllif belə yeganə düzgün olan bir nəticəyə gəlmişdir ki, "Kitabı - Dədəm Qorqud"da mürəkkəb təkrirlər sistemi şifahi xalq yaradıcılığının epik əsərlərinin dilində əsas xüsusiyyət kimi qiymətləndirilməlidir.

Təkrirlər, alliterasiyalar və başqa müvafiq poetik fiqurlar sisteminin məntiqi quruluşu və ahəngdarlığı Türk eposunda sabit poetik strukturun təşəkkülünün əsas amili olmuşdur. Poetik dilin ən vacib quruluş ünsürləri olan təkrirlər, ritm, alliterasiya və digər poetik ifadə vasitələri eposun nəsrə verilmiş hissələrini də cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türk eposlarının nəsrə verilən hissələrinin dili və üslubu da o dərəcədə mükəmməl, məntiqi və ahəngdardır ki, bu dil və üs-

lub yazılı ədəbiyyata məxsus bədii nəsr əsərlərinin dil və üslubundan müsbət mə'nada fərqlənir. Buna görə də Türk eposunun nəslə verilmiş hissələrinin dilini araşdırarkən "nəsrin poeziyası" haqqında danışmaq məqsədə daha uyğundur.

Monoqrafiyada epik formullar sintaktik baxımdan araşdırılır və müəllif onların klassifikasiyası prosesində üç əsas prinsipə sintaqmatik, semantik və linqvistik prinsipə əsaslanır.

Kamil Vəliyev və onun Rusca yazdığı monoqrafiyası haqqında dediklərimi mən aşağıdakı kimi bitirmək istərdim: Alimin hər bir əsəri növbəti maneəni aradan qaldırmaq kimi bir şeydir. Nə zamansa, Fridrix Nitsşə "Xoşbəxtlik nədir?" sualına belə cavab vermişdir: "Gücün artmaqda olduğunu dərk etmə hissi, daha yeni bir maneəni aradan qaldırmaq hissi."

Mən dostum Kamil Vəliyev'in, sözün əsl mə'nasında, xoşbəxt olduğuna inanıram. Onun xoşbəxtliyi bununla izah olunur ki, o, yuxusuz gecələr və gərgin əmək hesabına linqvopoetik maneəni dəf' edərək, onun linqvistik yaradıcılığının pərəstişkarlarına Türk eposunun poetik sintaksisi haqqında maraqlı və oxunaqlı bir əsər təqdim etmişdir. Mənim bu fikrimin təəssüf doğuran bir cəhəti də var: Kamil Vəliyev'in elmi yaradıcılığına pərəstiş ədənlərin həç də hamısı Rus dilini yaxşı bilmir. Onları bu maraqlı əsəri oxumaq səadətindən məhrum etməmək naminə əsərin Türkçəyə və İngiliscəyə tərcüməsi dünya Türkologiyasının əsas vəzifələrindən biridir.

Professor Kamil Vəliyev'in yaradıcılığı çoxşaxəlidir və mən əminəm ki, Kamil onun elmi yaradıcılığının və iste'dadının pərəstişkarlarını zəngin, melodik, poetik, məğlubedilməz və dünyada ədəbi mövcud olacaq Azərbaycan dilinin, eyni zamanda başqa Türk dillərinin quruluşu haqqında yazacağı yeni - yeni maraqlı və orijinal əsərləri ilə dəfələrlə sevindirəcəkdir.